

СТАТТІ

УДК 904:393.1(=511.14)-057.66"09"

“УСТРЕМИШАСЯ ЧЕРЕСЪ ГОРЫ ВЕЛИКИЯ И ПОЧАША ВОЕВАТИ НА ЖИВУЩАЯ ТУ СЛОВЪНИ...”: ДО ПИТАННЯ ПРО ПІВНІЧНИЙ ШЛЯХ ПЕРЕСЕЛЕННЯ УГРІВ ЗА КАРПАТИ

І. А. Прохненко

*Ужгородський національний університет
пл. Народна, 3, м. Ужгород, 88000*

Сьогодні серед пам'яток Верхньотиського регіону X ст. н.е. виділено значну групу кочівницьких поховань, яка в історіографії дістала назву старожитностей періоду завоювання уграми “нової Батьківщини”. Конкретизація датування захоронень номадів і маршруту їхнього проникнення у регіон дозволила поставити під питання їх племінну належність та піддати сумніву припущення про просування угрів Алмоша через Верецький перевал.

Ключові слова: Верхнє Потисся, угри, печеніги, номади, городище, поховання.

На основі повідомлень середньовічних авторів, зокрема Аноніма та Нестора, в історіографії міцно закріпилася теза про рух кочових племен “чорних угрів” лісовою смугою сучасної України зі сходу на захід наприкінці IX ст. Більшість учених стверджують, що номади пройшли повз Київ, потім через Волинь та Галичину до Верецького перевалу, подолавши який, опинилися у Карпато-Дунайському ареалі, де вони осіли і на рубежі X–XI ст. сформували ранньофеодальну державу – Угорське королівство (рис. 1).

На противагу цьому традиційному підходу, окремі дослідники останнім часом слушно висловлюють сумніви щодо переселення “чорних угрів” на “нову Батьківщину” північним, а не звичним для кочівників південним степовим шляхом. О. Моця наголосив на дивності такого маршруту: “це був не рух окремих мобільних кінних загонів, а цілих родин (дорослі, старі люди, діти) зі всім скарбом, тобто, верхи кіньми й на возах – спочатку через основні водні артерії Східної Європи, потім – по лісовій зоні з численними природними перешкодами та відсутністю традиційної їжі для в'ючних тварин (що їх, хвосою і шишками годували?)”. Дослідник також відзначив нелогічність напрямку подібного переселення: спочатку на захід, потім різко на південь, а вже потім через незвичні для кочівників гори (з кибитками) – знову на захід [13. С. 16].

Незважаючи на сумнівність самого факту проходження угрів на землі “нової Батьківщини” північним лісовим маршрутом, у науковій літературі основна дискусія точиться навколо характеру міграції цих номадів, зокрема, відносин прийшлого населення зі слов'янами (мирні або військовий конфлікт). Для вирішення цього питання вчені залучають, як правило без критичного аналізу, свідчення письмових джерел й речові матеріали про пересування угрів у напрямку Карпат і їх проникнення у північно-східну частину Верхнього Потисся (Закарпаття).

Шлях переселення кочівників коротко змалював Нестор: “Ішли угри мимо Києва горою, що зветься нині Угорське. І, прийшовши до Дніпра, стали вежами, бо ходили вони [так], як і половці. І, прийшовши зі сходу, ринулися вони через гори великі, що прозвалися горами Угорськими, і стали воювати проти слов’ян і волохів, які тут жили” [12. С. 14].

Повнішу інформацію про рух угрів на захід подав анонімний нотарій угорського короля Бейли III (1172–1196) у праці “Gesta Hungarorum” (“Діяння угорців”): “Після того, як ступили на землю рутенів, не зустрічаючи опору, просунулися до Києва ... Київський князь на чолі свого війська пішов їм назустріч і разом з кунями встав на двобій з Алмошем ... Багато русичів і кунів падали на полі бою. Коли їхні воєводи зрозуміли, що програють, то почали втікати. Рятуючи життя, сховалися за стінами Києва. Алмош і його воїни переслідували переможених до самого Києва і дробили лисі голови кунів, наче сирі дині...

...Після перемоги Алмош і його герої зайняли землі русичів, захопили їх багатства і вже наступного тижня взяли в облогу Київ. А коли почали прикладати до мурів драбини ... воєводи Києва, русичів і кунів визнали, що протистояти не можуть, відправили до Алмоша і його наближених послів з проханням укладення миру. ...Алмош після поради зі своїми наближеними виклав вимоги: передати у полон до нього синів воєвод і аристократичної верхівки, щорічний податок 10 тисяч марок, продукти харчування, одяг і все необхідне. Керівники русів, звичайно, вимушено погодилися і все віддали Алмошу. Але просили, щоб після того, як покине Галич, перебрався через Сніжні гори на землі Паннонії, які раніше належали королю Аттілі...

...Вождь Алмош ... уклав з ними мир. Тоді воєводи русичів, а головне київський і суздальський князі, щоб втримати в своїх руках трон, відправили до Алмоша своїх синів, 10 тисяч марок, одну тисячу коней із зброєю і прикрасами, характерними для русичів, величезну кількість шкірок білок і горностаїв і ще багато інших незліченних подарунків...

...Тоді Алмош й інші високопоставлені особи, яких називають семимадярами, разом з воєначальниками кунів, їхніми родичами, слугами і служницями покинули Київ і у супроводі київських русичів прибули до міста Ладомир” [51. С. 22–25].

На основі цього пасажу Аноніма виникли дві гіпотези про характер проходження угорців східнослов’янськими землями. Суть першої зводиться до того, що наприкінці IX ст. мала місце війна угрів з Києвом, в результаті якої великий князь Олег був переможений Алмошем. Це припущення, висунуте угорською історіографією XIX – початку XX ст., підтримане в роботах зарубіжних істориків XX ст. і реанімоване окремими сучасними українськими дослідниками [44. С. 17].

Відзначимо, що опис анонімним нотарієм короля Бейли III “переможної битви” позбавлений деталей при доволі докладному поданні статистики мирної угоди. Малоімовірно, щоб така значна подія – битва під Києвом – не була відображена в інших джерелах і залишилася поза увагою, зокрема Нестора і Порфірогенета. Тому, скоріше за все, битви не було взагалі і більш аргументована думка істориків другої половини XX – початку XXI ст., якими встановлено, що значна частина свідчень Аноніма, в тому числі і про підкорення Києва, –

вигвір його літературної фантазії, обумовленої політичним замовленням твору [7. С. 96; 10. С. 356]. Після аналізу письмових пам'яток про проходження угорського союзу племен через територію Давньоруської держави, використаних Анонімом, який у низці випадків змінив або доповнив їх, дослідники висловили думку, що перехід угорців через східнослов'янські землі здійснювався мирно, на основі угоди вождів з Київською Руссю. Було висунуто припущення, що за домовленістю з Олегом угрів не тільки пропустили через київські землі, але й дали провідників. Мати біля себе войовничу орду князю не було сенсу, вистачало хазарів і печенігів [10. С. 356]. Також науковці враховували і той факт, що угорці свого часу виступали федератами Хазарського каганату, якому Русь сплачувала данину. Як показали подальші події, на протязі X–XI ст. дійсно збереглися дружні стосунки між Київським двором і угорцями [15. С. 345–351]. Це підтверджується участю угорців в походах русичів на Візантію, зокрема, у 967–971 рр. разом з князем Святославом у війні з Болгарією та Візантією [6. С. 122] і угорсько-руськими шлюбами еліти [2. С. 149].

Шлях кочівників далі, а саме рух через Прикарпаття, нотарій подав так: “Ладомирський князь і його оточення дорогими подарунками зустрічали Алмоша на кордоні князівства і добровільно відкрили перед ним ворота міста. Мадяри влаштували собі тут тритижневий відпочинок. На третій тиждень ладомирський князь віддав Алмошу як заручників своїх двох синів і синів заслужених людей міста. Крім того, дві тисячі марок сріблом, сто марок чистим золотом, незліченну кількість кафтанів і шкурок звірів, 300 скакунів разом із зброєю, 25 верблюдів, одну тисячу в'ючних волів, велику кількість подарунків оточенню вождя. На четвертий тиждень орда на чолі з Алмошем підійшла до Галича, де вирішила влаштувати собі відпочинок. Коли галицький князь почув про наближення Алмоша, разом із свитою, босоніж, з різними подарунками пішов йому назустріч. Відтак, відкривши перед ним ворота міста, вітав його як гостя. Єдиного сина разом із синами бояр віддав Алмошу у заручники. Крім того, десять добірних арабських скакунів, 300 інших коней разом із зброєю, 3000 марок сріблом, 200 марок золотом передав Алмошу, а кожному його воїну – гарний одяг. Після місячного відпочинку галицький князь і його люди, що віддали синів у заручники, звернулися до Алмоша і його оточення з проханням рушити на Захід, перетнути Сніжні гори і захопити землі Паннонії ... Алмош і його найближче оточення послухалися порад русичів, уклали з ними надійний мир, оскільки ті, щоб не позбутися трону і привілеїв, віддали у заручники синів і, як вже мовилося вище, велику кількість подарунків. Тоді галицький князь розпорядився, щоб 2000 лучників і 3000 селян супроводжували військо мадяр через Сніжні гори, прокладаючи їм шлях” [51. С. 25–26].

У зображенні цих подій Аноніма теж не покинула літературна вигадка, тому що на час можливого проходження угорців згадані у пасажах Суздальського, Володимир-Волинського і Галицького князівств взагалі не існувало. О. Моця конкретизує, що міста Суздаль, Володимир-Волинський та Галич виникли пізніше часу згаданого переселення. Перше з них (перша літописна згадка під 1024 р.) – у першій половині X ст., друге (988 р.) – в основних рисах сформува-

лося в XI ст., а третє (1140 р.) ще пізніше – в кінці XI – на початку XII ст. [13. С. 16]. Сумніви викликають також верблюди, арабські скакуни і величезні подарунки.

Все ж, більшість науковців беззаперечно сприймає твердження, що наприкінці IX ст. (не раніше 898 р.) основна маса “чорних угрів” подолала Карпатські перевали. Згадаємо, що Нестор описав події за Карпатами як військовий конфлікт між уграми і слов’янами. Його дані співпали із свідченнями Аноніма, який змалював інвазію так: “Перетнувши ліси Сніжних гір, прибули на землі Гунг... ..Коли Алмош і його наближені усвідомили почуте, то всілися на коней і рушили до замку Гунг, щоб захопити його. Поки встановлювали табір навколо мурів, жупан, якого на місцевій мові називають дукою по імені Лоборц, почав тікати у напрямку Земплінського замку. Воїни вождя почали переслідування, біля однієї річки ввіймали і повісили його. Від того часу річку назвали його іменем – Лоборц. Воїни на чолі з Алмошем захопили замок Гунг і влаштували чотириденну гулянку. На четвертий день Алмош, порадившись із найближчим оточенням, прийняв від кожного присягу. Ще за свого життя вождем і командиром проголосив сина Арпада...”

...У 903 році після народження Господа військо Арпада захопило землі, разом із населенням, між Тисою і Бодрогом до самої Угочі. Боржавський замок взяли в облогу, на третій день з боєм захопили, мури зруйнували, воїнів Салана у кайданах привели до замку Гунг” [51. С. 27–28].

Свідчення Аноніма лягли в основу значної кількості історичних реконструкцій. Це, зокрема, спроби доведення належності території Закарпаття до проникнення угорців Великоморавській державі, Болгарському царству, князівству білих хорватів, або навіть Київській Русі [19. С. 149, 170; 43. С. 21]. Відповідно, проникнення угорців розглядалося в розрізі конфлікту з цими державними структурами. Дискусія посилена віднесенням згаданих укріплених пунктів сучасною історіографією до угорських городищ [9. С. 118; 14. С. 209, 213; 48; 50. Old. 43–76].

Вітчизняні дослідники визнали достовірність свідчень Аноніма про військові успіхи угрів на землях Закарпаття без критичного підходу до цього джерела. Це пояснюється бажанням досягти компромісу всупереч історичній правді, тому що тільки за умови реальності факту угорського погрому має право на існування гіпотеза про історичність особи “князя” Лаборця і державність у слов’ян Закарпаття в IX ст.

Незважаючи на широкий спектр гіпотез, часи міфічного здобуття угорцями нової Батьківщини залишаються “білою плямою” в історії краю. Ця ситуація зумовлена вільним трактуванням свідчень письмових джерел і нехтуванням археологічним матеріалом. Згадування Анонімом замків (городищ) Закарпаття дозволяє розглядати цю категорію пам’яток як опорну при вирішенні кардинальних проблем середньовічної історії регіону. В епіцентрі проблеми лежить питання довіри або недовіри свідченням про них “Гести”. Його розв’язання можливе лише із залученням даних археології, які відображають конкретні хронологічні реалії. Тобто, тільки після встановлення дати

виникнення городищ можна поставити крапку в дискусії про інститут влади, з ініціативи якого виникли ці пам'ятки, дати відповіді на питання про етнокультурну атрибутику і, відповідно, зрозуміти реалії описаного Анонімом військового конфлікту між прийшлими племенами угрів і субстратним слов'янським населенням. Згідно з автором “Gesta Hungarorum” захоплення проходило доволі бурхливо при незначних, але вдалих для угорців зіткненнях, під час яких було взято Ужгородський і Боржавський замки – гради.

Інформація про існування укріпленого пункту зламу I–II тисячоліть н.е. в Ужгороді недостовірна [1. С. 14–15]. Без належної аргументації як слов'янське городище IX–X ст. класифікують територію замкової гори міста [5. С. 443; 19. С. 74–76, 96], де культурні прошарки перемішані, а часу зведення фортифікацій взагалі не встановлено. Зауважимо, що під час розвідкових досліджень К. В. Бернякович, незважаючи на доволі широке датування шару IX–XIII ст., не зафіксував горизонту IX ст., про що свідчить відсутність ліпної кераміки і хроноіндикатори. Найбільш ранні з них – сережка X ст. (?) і монета угорського короля Бейли II (1131–1141) [5. С. 441]. В якості першої письмової згадки дослідник навів свідчення єпископа Ліутпранда про Ужгород (Ungogradus) X ст. [5. С. 439], хоча сам єпископ нічого подібного не писав. Виходячи з наявних на сьогодні матеріалів, можемо констатувати, що на замковій горі в Ужгороді не було укріплень, тим паче центру князівства, який би могли захопити угри на зламі IX–X ст.

Д. Чапловіч припускав можливість місцезнаходження згаданого Анонімом городища, щоправда теж без належної доказової бази, в Горянах [49. S. 170] (рис. 2). Незважаючи на те, що С. І. Пеняк проводив тут масштабні розкопки, матеріали досліджень не опубліковані. У зв'язку з цим, в урочищі Ротонда в 2007–2008 та 2012 рр. розвідки провела археологічна експедиція Ужгородського національного університету. Під час робіт виявлено матеріали п'яти культурних горизонтів: від неоліту до нового часу (рис. 3–5), встановлено відсутність на пам'ятці горизонту IX ст. й фортифікаційних споруд взагалі [39. С. 182–185; 40. С. 210–219]. Відповідно, і в Горянах не знаходимо даних, які б свідчили про можливість штурму укріплень Унгу уграми.

Друге згадане Анонімом городище (Боржавське), інша назва – Вари (угор. “vár” – “фортеця, замок”), на відміну від Унгу, локалізоване точно. Розміщене в низинній місцевості за 200 м на південний схід від с. Варієво Берегівського р-ну. Відстань від пам'ятки до старого русла Боржави – 15 м, до Тиси – 175 м. Площа городища 0,7 га. Його підтрикутну форму визначає природна конфігурація мисового пагорба, який височіє (на 2–3 м) над заплавою річки. Вал зберігся на мисі (відрізок довжиною 40 м, висотою до 5 м) із напільного боку городища, де його висота сягає 8,5 м (рис. 6). У східній і західній частинах пам'ятки валу не простежено. В середній частині напільного валу був в'їзд у вигляді невеликої улоговини на гребені насипу (10 м ширини, 1,5 м глибини). Перед напільним відрізком валу П. О. Раппопорт і М. В. Малевська відзначили наявність заплаилого рову [42. С. 63], який на даний момент візуально не простежується. Землю із нього використали для зведення насипу. Внутрішня

площа городища і частково вал знищені сільським кладовищем кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Територія за межами укріплень, яка примикає до заплави, заболочується під час дощів і повеней. На південь від городища розміщене селище, відділене від низини схилом висотою до 2 м.

Вперше городище оглянув Т. Легоцький і відніс його на основі “Гести” до розряду пунктів, які існували до проникнення в регіон угорців, тобто до кінця ІХ ст. [52. Old. 67]. В полі зору археологів-професіоналів пам’ятка опинилася у другій половині ХХ ст. Але К. В. Бернякович, знову на основі свідчень “Gesta Hungarorum”, вважав за можливе віднести городище до слов’янських старожитностей і визначити його утворення часом до вторгнення угорців в регіон [5. С. 437].

Серію шурфувань городища провели експедиції Львівського Інституту суспільних наук АН УРСР у 1961 р. на чолі з М. Ю. Смішком, Ленінградського філіалу Інституту археології АН СРСР під керівництвом П. О. Раппопорта у 1963 р. і Закарпатського краєзнавчого музею в 1964 р. (С. І. Пеняк). Однак, результатів робіт першої експедиції не було введено до наукового обігу, крім невеликого повідомлення С. І. Пеняка про декілька шурфів у центральній частині городища і зібраний незначний керамічний матеріал (фрагменти кружальних горщиків) [19. С. 72]. Друга експедиція зняла план пам’ятки і при зачистці стінок ям на городищі збрала, знову в обмеженій кількості, кераміку Х–ХІ ст. з переважанням характерних для ХІ ст. форм [41. С. 176; 42. С. 63, 69, рис. 5, 23–26]. Це були перші конкретні, хоча дуже мізерні та нестратифіковані дані, які свідчили про важливість подальшого вивчення пам’ятки для встановлення її датування.

У результаті робіт, проведених С. І. Пеняком, досліджено межуюче з городищем селище траншеєю 12×2 м і східна частина валу траншеєю 18×2 м. При такій значній для даного пункту відкритій площі опубліковано фрагментарний, стратиграфічно не підтверджений матеріал, а при доволі неконкретному описі стратиграфії валу її не співставлено з певними знахідками, через що вирішення головного питання про час утворення городища не просунулося ні на йоту. Більше того, С. І. Пеняк, можливо, під впливом авторитету К. В. Берняковича, на основі свідчень Аноніма датував пам’ятку часом приходу угорців у Тисо-Дунайську низовину, тобто кінцем ІХ – початком Х ст. [16. С. 49; 17. С. 59; 18. С. 9–10; 19. С. 72–73], що суперечило хронології отриманих матеріалів, особливо важливих у даній ситуації для підтвердження або спростування письмових даних.

Дату виникнення городища, запропоновану закарпатським ученим, піддали критиці угорські дослідники, які відзначили спробу С. І. Пеняка жонглювати датуванням Вар з метою доведення існування на Закарпатті слов’янських князівств [14. С. 209–210; 45. С. 139]. Необхідно прийняти їх зауваження про відсутність політичного центру князівства VIII–IX ст. у Варах [17. С. 60], де не виявлено матеріалу вказаного часу. Проте, у вітчизняній науковій літературі досі продовжують відстоювати факт захоплення городища угорськими військами [20; 43. С. 21].

У 2005–2006 рр. додаткові роботи у с. Варієво провела археологічна експедиція Ужгородського національного університету. Шурфували вал з головною метою – встановлення часу його зведення. Також досліджували прилегле до

городища селище. Стратиграфія валу й аналіз керамічного матеріалу дозволили говорити про зведення укріплень Вар у XI ст. (рис. 7–8), що закрило питання ототожнення пам’ятки з центром слов’янського князівства VIII–IX ст. [27. С. 192; 29. С. 207–216]. Відповідно, спростовано інформацію Аноніма про знищення городища угорцями в 903 р., тому що на цей час фортифікації Вар ще не існували.

Отже, як і розгром війська Олега під Києвом, і приниження князя неіснуючого в IX ст. Галицького князівства, через відсутність конкретних підтверджених фактів можемо впевнено віднести до вигадок нотарія Бейли III і бої між угорцями і слов’янськими дружинами в північно-східній частині Верхнього Потисся з метою захоплення городищ Унг і Боржава [28].

Окрім закарпатські дослідники вважають, що, окрім наведених, Анонім згадує ще про один адміністративний центр слов’ян на території Закарпаття – Угочу (Виноградівський замок), землі якого захопили угри. На цій основі зведення Виноградівського замку як резиденції місцевого слов’янського феодала визначається ними IX ст. [22. С. 76–77], а в пізнішій літературі уточнюється, що замку не кам’яного, а земляного, тобто городища [21. С. 116]. Вважаємо неприйнятним оперувати вказаним свідченням нотарія в якості першої згадки про Виноградівський замок. Назву Угоча він не конкретизує й застосовує її не до замку, а для позначення певної території. Це навпаки свідчить про те, що Аноніму наприкінці XII ст. замок Угоча був невідомий і відзначаємо, що подібне вільне трактування джерела призводить до значного спотворення регіональної історичної дійсності.

Наше твердження підкріплюється конкретними речовими даними, отриманими археологічною експедицією Ужгородського національного університету в 2007 р. Аналіз матеріалів Виноградівського замку став основою для встановлення такої хронологічної картини. Дозамковий час в урочищі Канків представлений шаром епохи пізньої бронзи (культура Станово XIV–XII ст. до н.е.) Як нереальні визначено твердження про наявність на замковій горі горизонту IX–XI ст., а зведення фортифікацій датовано серединою XIV ст. (рис. 9) [37. С. 71–97; 38. С. 219–255]. Отже, Угочанського замку також не існувало в період можливого проникнення угрів й тому його помилково занесено до пунктів, зведених слов’янами для оборони від кочівників.

Пошук дослідниками хоч якихось центрів опору уграм призвів до життя цілу низку “городищ” Закарпаття IX ст. Однак, ці місцезнаходження не мають фортифікаційних споруд і культурного шару. Прикладом можуть бути Данілово, Олександрівка, Дулово, які не тільки увійшли в наукову літературу в якості укріплених пунктів [19. С. 77, 146], але і без аргументації розглядаються як фортифікаційні пам’ятки слов’ян VIII–IX ст., що підтверджують існування на Закарпатті ранніх державних утворень “Славиній” [43. С. 21].

Картографування й аналіз матеріалів достовірних городищ Верхнього Потисся дозволяє говорити, що вони були в основі нового районування при територіальній організації Угорської держави наприкінці X – на початку XI ст. і зведені для захисту північно-східного прикордоння [24. С. 140].

Акцентування уваги дослідників на можливості погрому уграми слов'янських городищ наприкінці IX – на початку X ст. відвело науковців від вирішення більш глобального питання про те, чи взагалі проникали ці кочівники на землі Верхнього Потисся. Для його вирішення ключовими виступають старожитності, які мали б залишити номади під час свого просування північним шляхом на землі “нової Батьківщини”.

Шлях орди після проходження повз Київ до Карпат археологи традиційно встановлюють за одиничними похованнями чи їх групами (Кринос, Судова Вишня, Львів, Перемишль) [47. Old. 438], щоправда іноді відзначається “спірність” цих пам'яток [13. С. 18]. Перекочування угрів територією Закарпаття фіксувалося за знахідками в Нижніх Воротах, Підполоззі, Сваляві, похованнями в Берегові, Чомі, Соломонові [25; 47. Old. 130–135], Оросієві [3. С. 65], скарбом арабських монет першої половини X ст. (400 екз.) біля м. Хуст [11. С. 201; 23].

Усі ці пам'ятки без належної аргументації було зараховано до угорських старожитностей значного відрізка часу – від проникнення до формування політичного утворення, який в історіографії дістав назву періоду “завоювання угорцями Батьківщини”. Зауважимо, що етнонім “угорці” дослідники використали в історичному розумінні, тобто, без урахування багатоплемінного складу орди, участі “пізніх аварів” у наступному формуванні скотарського населення і проникнення нових груп кочівників, зокрема печенігів.

З накопиченням речового матеріалу було зроблено спробу пошуку археологічного змісту історичної назви “угорці” Карпато-Дунайського ареалу. Територіальні відмінності в обряді захоронення і в поховальному інвентарі “ранніх пам'яток” дозволили археологам розмежувати їх на дві значні групи. Першу було пов'язано власне з угорцями, які зайняли на початковому етапі проникнення землі Середнього Потисся, другу – з кабарями, які пристали до них під час переселення й осіли у верхній течії ріки [8. С. 33].

Визначення характерних рис матеріальної культури ареалу кабарів, проведене за принципом пошуку “неугорського в угорському світі”, лягло в основу виділення притаманного цим тюркським племенам набору речей. У першу чергу, з ними було ототожнено пластинчаті сумочні бляхи й арабські дирхеми [14. С. 219]. Подібна історична побудова свідчила про кабарське (тюркське) походження найбільш ефектних пам'яток “угорців-завойовників” і, відповідно, увійшла в протиріччя з теорією про фіно-угорську етнічну належність вождя Арпада та його найближчого оточення. З другого боку, вона залишала за кочівниками всього Потисся збірну назву союзу племен – “угорці”.

Необхідно зазначити, що своєрідність матеріальної культури номадів північно-східної частини Карпато-Дунайського ареалу дійсно сумнівів не викликає. Однак, на основі топоніміки й археологічних матеріалів рубежу IX–X ст. в угорській історіографії було справедливо відзначено неможливість кабарської атрибуції верхньотиських племен [46. С. 174–181].

Аналіз старожитностей номадів регіону свідчить, що практично весь їх речовий набір датується більш пізнім часом, ніж рубіж IX–X ст. та походить з територій на схід від Карпат. Спроби пояснити цю особливість торгівельними

зв'язками з населенням, що проживало за горами, успіху не принесли. Всі матеріали чітко вказують на проникнення у Верхнє Потисся в другій половині Х ст. значної групи кочівників, не пов'язаної з угорським переселенням.

Після конкретизації хронології та маршруту руху номадів у північну частину Потисся й аналізу свідчень середньовічних авторів [4. С. 267–320; 51] племінну належність пам'яток було переглянуто [30. С. 30–43; 31. С. 410–420; 33. С. 291–299; 34. С. 155–187; 35. С. 70–87; 36. С. 70–71]. На основі отриманої інформації можна стверджувати, що нове населення проникло на землі регіону через Верецький перевал у другій половині Х ст. з Північного Причорномор'я, де, за свідченнями письмових джерел, в цей час локалізувалися виключно печеніги. Перегляд племінної приналежності номадів Верхнього Потисся змушує відмовитися від їх назви “завойовники Батьківщини”, незважаючи на те, що всього за кілька сторіч їх повністю асимілювало населення Угорського королівства.

На сьогоднішній день проникнення печенігів у Потисся сумнівів не викликає, однак залишається ціла низка не вирішених питань, пов'язаних з визначенням хронології, характеру, причин і масштабності цієї події, а також подальшої долі племен, які перекочували з причорноморських степів за Карпати.

Через мізерність даних письмових джерел, відповіді на поставлені питання можна отримати лише на основі археологічних матеріалів. Перший крок у розв'язанні проблеми – виділення речей, характерних для печенізької культури Карпато-Дунайського ареалу. Поставлене завдання полегшується тим, що вони або співпадають, або ні з “кабарськими” старожитностями, що вказують на початковий напрямок пошуку.

Пов'язані з печенігами речі визначаються проникненням з територій на схід від Карпат через північно-східні перевали у другій половині Х ст. Інвентар може відрізнитися походженням (з територій хазар, слов'ян або норманів), однак на момент подолання перевалів він весь належав саме печенігам. Необхідно зазначити, що не всі пам'ятки Карпато-Дунайського ареалу, де зафіксовано характерний для цих племен інвентар, залишили саме вони. Речі могли опинитися і в результаті обміну з угорцями, що займали на той час домінуючу частину території Карпатського басейну угорців, а також дарування, втрати, у якості військового трофею тощо. Враховуємо і можливість зворотного процесу – поступання угорських речей до печенігів.

На даний час за концентрацією інвентаря “східного” походження Х ст. можна виділити печенізькі території, а синхронних речей “західного” походження – угорські. Тільки після цього можна говорити про контактні зони зі змішаною матеріальною культурою, де, вірогідно, ці два народи проживали спільно. Причому, на момент проникнення печенігів, через відсутність у Верхньому Потиссі слідів “угорського” заселення першої половини Х ст., ця територія не могла бути контактною зоною.

Аналіз поховальних комплексів свідчить, що з печенігами у Карпато-Дунайському ареалі з'явилися використані в якості намист арабські дирхеми, завушниці екімауцького типу, керамічні намиста, застібки сумочних ременів

чернігівського типу, пластинчаті сумочні бляхи типу Веч, орнаментовані рослинним декором бляхи для скріплення волосся, палаші, посудини-кринки і низка іншого інвентаря (рис. 10–17) [26. С. 174–185; 33. С. 291–299; 32. С. 635–640; 55. С. 161–170]. Тобто це ті категорії речей, які відзначалися своїм багатством на фоні інших старожитностей ареалу і були помилково зараховані до угорських. Саме вони, на думку науковців, визначали своєрідну і високохудожню культуру прибулих з Алмошем племен угрів, хоча їх хронологічно відділяло від цих подій майже сторіччя.

Картографування знахідок всередині Карпатської дуги вказує на їх особливу концентрацію у верхній течії р. Тиси. Скоріше за все, саме ця територія і була заселена печенігами наприкінці X ст. У меншій кількості подібні речі відомі у Середньому Потиссі та Північно-Східному Подунав'ї. Цей факт, у комплексі з аналізом місць виявлення західноєвропейських монет, дозволяє визначити вказані райони як “контактні зони угорської і печенізької культур” (рис. 18).

Розповсюдження характерного для печенігів Верхнього Потисся інвентаря на сході від Карпатської дуги дозволяє встановити механізм потрапляння до них різних речей під час конкретних історичних подій. Це і контакти з Хазарським каганатом напередодні його розгрому, і знищення в 70–80-х рр. X ст. тиверських городищ Пруто-Дністровського межиріччя, і вбивство в 972 р. на дніпровських порогах князя Святослава.

Верхнє Потисся можна визначити як основну територію осідання печенігів після подолання ними Верецького перевалу в останній чверті X ст. Сучасні дані археології про локалізацію печенігів у Карпатському ареалі, північніше від угорців, співпадають зі свідченнями твору візантійського імператора Костянтина Багрянородного про розміщення тут орд пачинакитів (печенігів) [4]. Питання залишаються тільки за конкретизацією датування їх переселення в регіон. Трактат “Про управління імперією” було завершено до 955 р., а за археологічними джерелами основне проникнення печенігів датується не раніше 70–80-х рр. X ст. Не виключено, що свідчення про локалізацію частини цих номадів всередині Карпатської дуги були вставлені до паризької редакції твору (кінець XI ст.) після смерті імператора, коли змінилися реалії розташування окремих племен Європи.

Необхідно звернутися і до повідомлення угорського хроніста Аноніма. Він згадує поселення значної кількості бешеней (печенігів) на півночі Угорщини з метою захисту країни в той час, коли угорці припинили просування на захід і осіли в Карпато-Дунайському ареалі, тобто після 955 р. [51].

Дані археології і письмових джерел про проникнення печенігів до Карпатського басейну мають підтвердження в значній кількості топонімів печенізького походження на північних територіях і збереженні тут печенізької ономастики до XIII ст. [14. С. 211, 213–214]. Додатковим свідченням присутності цих кочівників у регіоні слугує аналіз народної творчості, насиченої історіями про бешеньовців.

Також зазначимо, що локалізація печенізьких старожитностей на території Угорщини за даними топонімики, здійснена А. Надем [53. Old. 129–157], співпадає з нашими висновками, отриманими на основі археологічних матеріалів. Однак, у публікаціях угорських археологів припущення А. Надея про присутність печенігів у Верхньому Потиссі або ігнорувалося [54. Old. 7–36], або зазнало нищівної критики [56]. Подібна реакція пояснюється бажанням зберегти лінію офіційної угорської історіографії, тому що запропонована схема передбачає перегляд племінної приналежності “найбільш класичних старожитностей угорців”. У першу чергу, це стосується ключових пам’яток, таких як Ракамаз, Кенезльо, Карош, Земплін, Берегово, Свалява та ін., які вкорінилися в науковій та науково-популярній літературі як угорські. Небажання переглянути атрибуцію “угорської класики” на печенізьку веде до цілого каскаду інших огріхів, зокрема при диференціації угорських та печенізьких старожитностей у Північному Причорномор’ї і розгляді історичного розвитку населення Верхнього Потисся.

Не зупиняючись на причинах спротиву “печенізькому питанню” у сучасній угорській історіографії, відзначимо, що проникнення цих племен у Верхнє Потисся наприкінці X ст. – факт, а не припущення, яке вимагає додаткової аргументації.

Особливе зацікавлення викликають причини переселення печенігів у регіон непопулярним для кочових народів маршрутом – через Карпатські перевали. Середина і друга половина X ст. в Європі характеризуються важливими історичними подіями. Це і поразка угорців, яка ознаменувала завершення їх експансії в Європі (955 р.), і знищення Хазарського каганату Святославом (965 р.), і Візантійсько-Болгарська, Візантійсько-Руська війни за участю угорців та печенігів та ін. Як одну з можливих причин, що змусили печенігів вийти на північні окраїни угорців, розглядаємо їх конфлікт з Київською Руссю. Більш конкретно – це могла бути серія ударів, нанесених номадам князем Володимиром (978–1015) наприкінці X ст. після загибелі від їх рук Святослава. Однак, у цьому випадку важко пояснити напрямок руху печенігів з Північного Причорномор’я на початковому етапі їхнього переселення.

Найімовірніше, проникнення кочівників у Верхнє Потисся через Верецький перевал могли спричинити внутрішні конфлікти Степу, особливо після появи в 60-х рр. X ст. тут чергового значного контингенту номадів. Не виключена і роль у цих подіях половців, які після розгрому Хазарського каганату впритул наблизилися до кочів’їв печенігів.

Ймовірно, кочівники йшли у Верхнє Потисся цілеспрямовано. Угорці дозволили цим племенам оселитися в регіоні, який, з одного боку, не цікавив їх як територія для кочування, з другого, вирішувалося питання захисту північної прикордонної зони. Тільки так можна пояснити той факт, що угорські загони не завдали удару по печенігах, які прийшли зі значними цінностями. Не останню роль у цьому зіграли і родинні зв’язки – мати вождя угорців Гейзи була печеніжкою. Можливо, саме за її проханням “родичів” пропустили до Карпатського басейну.

На жаль для печенігів, родинності до них не відчував київський князь. Дружина Володимира, повідомленого про пересування кочівників, напала на їх ослаблені і розрізнені загони безпосередньо перед гірськими перевалами. Хронологічно ці події можна пов'язати з походом князя на міста Перемишль та Червен у 981 р. [12. С.49]. Свідченням ударів по окремих печенізьких загонах були скарби арабських дирхемів, залишені номадами біля Карпат (Галич, Перемишль, Хустський р-н). Археологічні матеріали свідчать, що більша частина кочівників все ж досягла Верхнього Потисся, яке стало основною територією їх осідання у Карпатському басейні.

На завершення відзначимо, що виділення старожитностей печенігів за Карпатами дозволяє прослідкувати переміщення племен, скоріше за все очолюваних Курею, на рахунок яких були щонайменше три гучні перемоги: над хазарами в Саркелі, над тиверцями в Пруто-Дністровському межиріччі і князем Святославом на дніпровських порогах.

Відповідно, північний шлях просування угрів до Карпато-Дунайського ареалу за наявними на сьогоднішній день археологічними матеріалами можна віднести до видумки Аноніма. На основі цієї середньовічної казки були суттєво спотворені реалії історичного розвитку значних територій, що міцно укріпилося в історіографії. Єдиний вихід з подібної ситуації – розгляд “з нуля” всієї сукупності пам'яток номадів з метою їх реальної племінної атрибуції. Це, в першу чергу, стосується старожитностей кочівників на “північному шляху угрів” або, його влучніше слід називати “шлях Аноніма”, тобто від Києва до Верхнього Потисся (Судова Вишня, Галич, Перемишль, Хуст, Свалява, Берегово, Чома, Земплін, Добра, Стреда над Бодрогом, Ракамаз, Кенезльо, Карош та низка інших). Питання може бути вирішене виключно на основі конкретизації хронології згаданих комплексів і з урахуванням картографування аналогій їх речового матеріалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балагурі Е. А. Ужгород в давнину. Нові знахідки і відкриття // Історія Ужгорода. – Ужгород, 1993. – С. 3–17.
2. Балагурі Е. А., Алешкевич Я. А. Політичні контакти між угорцями та слов'янами Східної і Центральної Європи в IX–X століттях // МДАПВ. – 2002. – Вип. 8. – С. 148–151.
3. Балог І. А. Т. Легоцкий – первооткрыватель венгерских древностей в Верхнем Потисье // Тези народознавчої наук.-практ. конф., присвяченої 160-річчю від дня народження Тивадара Легоцького 26–27 жовтня 1990 р. – Мукачево, 1990. – С. 64–65.
4. Багрянородный Константин. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982. – С. 267–320.
5. Бернякович К. В. Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР) // SA. – 1957. – V. 2. – S. 435–455.
6. Диакон Лев. История / Пер. М. М. Копыленко. – М., 1988.
7. История Венгрии. – М., 1971. – Т. I.
8. Кобаль Й. В. Закарпаття та угорці – завойовники Батьківщини // Екзиль. – 1996. – № 1. – С. 32–33.

9. *Котигорошко В. Г.* Верхне Потисся в контексті стародавньої історії Карпато-Дунайського ареалу. – Ужгород, 2003.
10. *Котигорошко В. Г.* Верхне Потисся в давнину. 1000000 років тому – Х сторіччя н.е. – Ужгород, 2008.
11. *Кропоткин В. В.* Время и пути проникновения куфических монет в Среднее Подунавье // Проблемы археологии и древней истории угров. – М., 1972. – С. 197–202.
12. *Літопис Руський.* За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989.
13. *Моця О. П.* Мандрівка угрів за Карпати: інформація писемних джерел та археологічні реалії // Археологія і давня історія України. Мадяри в Середньому Подніпров’ї. – К., 2011. – Вип. 7. – С.15–20.
14. *Немет П.* Образование пограничной области Боржавы // Проблемы археологии и древней истории угров. – М., 1972. – С. 206–220.
15. *Паицто В. Т.* Древняя Русь и Венгрия // Славяне и Русь. – М., 1966. – С. 345–351.
16. *Пеняк С. І.* Археологічні дослідження слов’янських пам’яток Закарпаття в 1964 році // Тези доповідей та повідомлень до ХІХ наук. конф. – Ужгород, 1965. – С. 49.
17. *Пеняк С. І.* Дослідження слов’янських пам’яток Закарпаття за роки радянської влади // Тези доповідей до ювілейної наук. конф., присвяченої 20-річчю УжДУ. Серія історична (жовтень 1965 р.). – Ужгород, 1965. – С. 59–60.
18. *Пеняк С. І.* Слов’янське населення Закарпаття другої половини I тисячоліття н.е. // Археологія. – 1973. – Вип. 12. – С. 3–12.
19. *Пеняк С. І.* Ранньослов’янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. – К., 1980.
20. *Пеняк С. І., Пеняк П. С.* Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців в Карпатську улоговину. – Ужгород, 1998.
21. *Поп И. И.* Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2001.
22. *Поп И. И., Поп Д. И.* В горах и долинах Закарпатья. – М., 1971.
23. *Прохненко І.* Давні угри у Верхньому Потиссі // АДЛУ. – 2005. – Вип. 8. – С. 372–387.
24. *Прохненко І. А.* Городища Верхнього Потисся зламу I–II тис. н.е. // Carpatica – Карпатика. Давнина і сучасність. – 2005. – Вип. 33. – С. 132–156.
25. *Прохненко И. А.* Пути передвижения венгров на территорию новой отчизны // Древнее Причерноморье. Сб. ст., посвящённых 85-летию со дня рождения проф. Петра Осиповича Карышковского. – Одесса, 2006. – С. 166–176.
26. *Прохненко І. А.* Сerezки екімауцького типу в басейні р. Тиси (культурно-хронологічний аспект) // Carpatica – Карпатика. Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. – 2006. – Вип. 34. – С. 174–185.
27. *Прохненко І. А.* Боржавське городище // Carpatica – Карпатика. Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. – 2006. – Вип. 34. – С. 186–200.
28. *Прохненко І.* “Протистояння” чорних угрів і східних слов’ян у контексті історії Українських Карпат // Військово-історичний альманах. – 2007. – 2 (15). – С. 30–44.
29. *Прохненко И. А.* Исследование городища Боржава (Вары), (с. Вариево Береговского р-на Закарпатской обл.) // Satu Mare. Studii și comunicări. Seria arheologie 2006–2007. – Satu Mare, 2008. – XXIII–XXIV/I. – S. 207–216.
30. *Прохненко І. А.* До питання про проникнення печенігів у Верхне Потисся // Історичні студії. Збірник наукових праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології. – Ужгород, 2010. – Вип. 3. – С. 30–43.
31. *Прохненко І. А.* К вопросу о племенной атрибуции кочевнических древностей Верхнего Потисся X в. н.э. // Науковий і мистецький світ Федора Потушняка. Матеріали міжн. наук. конф., присвяченої 100-річчю від дня народження видатного українського письменника і вченого. – Ужгород, 2010. – С. 410–420.

32. *Прохненко І. А.* Дирхеми в контексте племенной атрибуции кочевнических древностей Карпатского ареала X в. н.э. // *Identități culturale locale și regionale în context European. Studii de arheologie și antropologie istorică.* In memoriam Alexandri V. Matei. – Cluj – Napoca, 2010. – S. 635–640.
33. *Прохненко І. А.* К вопросу о гибели Екимэуцкого городища // *Tyragetia. Arheologie. Istorie Antică. Serie nouă.* – Chișinău, 2011. – С. 291–299.
34. *Прохненко І. А.* Локализация печенегов в Карпатском бассейне // *Carpatica – Карпатика.* – 2011. – Вип. 40. – С. 155–187.
35. *Прохненко І.* Взаємини печенігів та Київської Русі за даними поховальних пам'яток Верхнього Потисся // *Військово-історичний альманах.* – 2011. – 2 (23). – С. 70–87.
36. *Прохненко І. А.* Проникновение печенегов в Верхнее Потисье // *Материалы VIII Междунар. научн. конф. “Проблемы истории и археологии Украины” 9–10 ноября 2012 г.* – Харьков, 2012. – С. 70–71.
37. *Прохненко І., Гомоляк О.* До історії замків Закарпаття // *Військово-історичний альманах.* – 2009. – 1 (18). – С. 71–97.
38. *Прохненко І. А., Гомоляк Е. М., Мойжес В. В.* Результаты исследования Виноградовского и Королёвского замков в 2007 году // *Carpatica – Карпатика.* – 2007. – Вип. 36. – С. 219–255.
39. *Прохненко І. А., Мойжес В. В.* Горянское городище // *Carpatica – Карпатика.* – 2008. – Вип. 37. – С. 182–185.
40. *Прохненко І. А., Мойжес В. В., Щербей К. И.* Раскопки многослойного поселения в Ужгороде–Горянах // *Carpatica – Карпатика.* – 2009. – Вип. 38. – С. 210–219.
41. *Раппопорт П. А.* Военное зодчество Западно-Русских земель X–XIV вв. – Л., 1967.
42. *Раппопорт П. А., Малевская М. В.* Обследование городищ Прикарпатья и Закарпатья на территории Советского Союза // *Acta archaeologica Carpathica.* – 1963. – V. 1–2. – С. 61–76.
43. *Тиводар М. П.* Етнокультурні процеси та особливості етнічної історії Закарпаття в I тисячолітті нашої ери // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія.* – 2003. – Вип. 9. – С. 13–25.
44. *Федака С. Д.* Київська Русь – найбільша імперія середньовічної Європи // *Carpatica – Карпатика.* Історична школа професора Володимира Задорожного. – 2004. – Вип. 30. – С. 13–37.
45. *Фодор І.* Вопросы изучения древнененгерских памятников Закарпатья // *Acta Hungarica.* – 1992. – 1. – С. 138–139.
46. *Эрдели И.* Кабары (кавары) в Карпатском бассейне // *СА.* – 1983. – № 4. – С. 169–183.
47. *A honfoglaló Magyarorság.* – Budapest, 1996.
48. *Bóna I.* Az Árpádok korai várairól. 11–12. Századi ispáni várak és határvárak. – Debrecen, 1995.
49. *Čaplovič D.* Včasnostredoveký vývoj v oblastiach severovýchodných Karpát a v hornom Potisí // *Slovanské štúdie.* – 1992. – 2. – S. 153–170.
50. *Gábor J., Nováki Gy.* Az abaújházi földvár sánca // *Herman Ottó Múzeum Évkönyve.* – 1980. – 19. – Old. 43–76.
51. *Gesta Hungarorum.* Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини / Пер. з лат. та угор. К. Найпавера. – Ужгород, 2005.
52. *Lehoczky T.* Adatok hazánk archaeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére. I–II kötet. Munkács, 1892. Sorozatszerkesztő: J. Kobály. – Ungvár, 2001.
53. *Nagy Á.* Eger környéki és tiszavidéki besenyő települések a X–XI században (Kísérlet a magyarországi besenyők régészeti hagyatékának meghatározására) // *Az Egri Múzeum évkönyve.* – Eger, 1969. – Old. 129–157.
54. *Pálóczi Horváth A.* Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon // *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön.* – Gyula, 1996. – 2. – Old. 7–36.

55. Prohnenko I. Az arab dirhemek szerepe a Kárpát-medence X századi nomád emlékeinek meghatározásában // Карпатика. Старожитності Карпатського ареалу. – 2010. – Вип. 39. – С. 161–170.
56. Révész L. Heves megye 10–11 századi temetői. – Budapest, 2008.

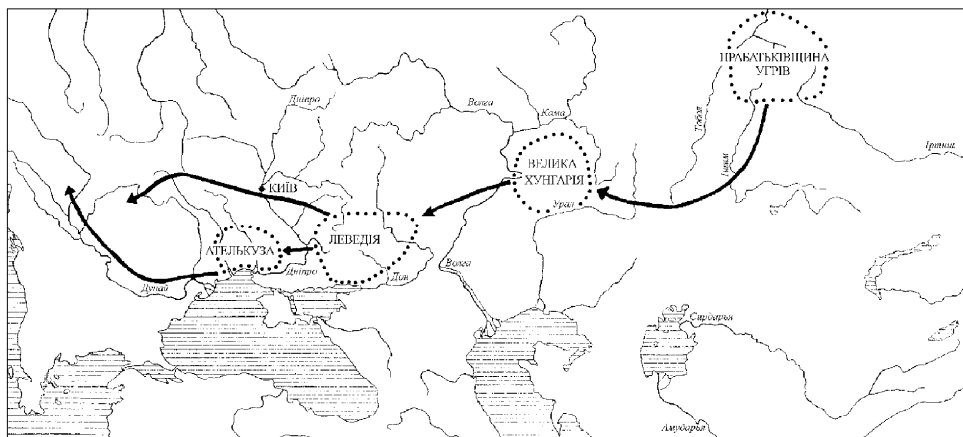

Рис. 1. Перекоців'я угрів на територію нової вітчизни (за В. Г. Котигорошком).

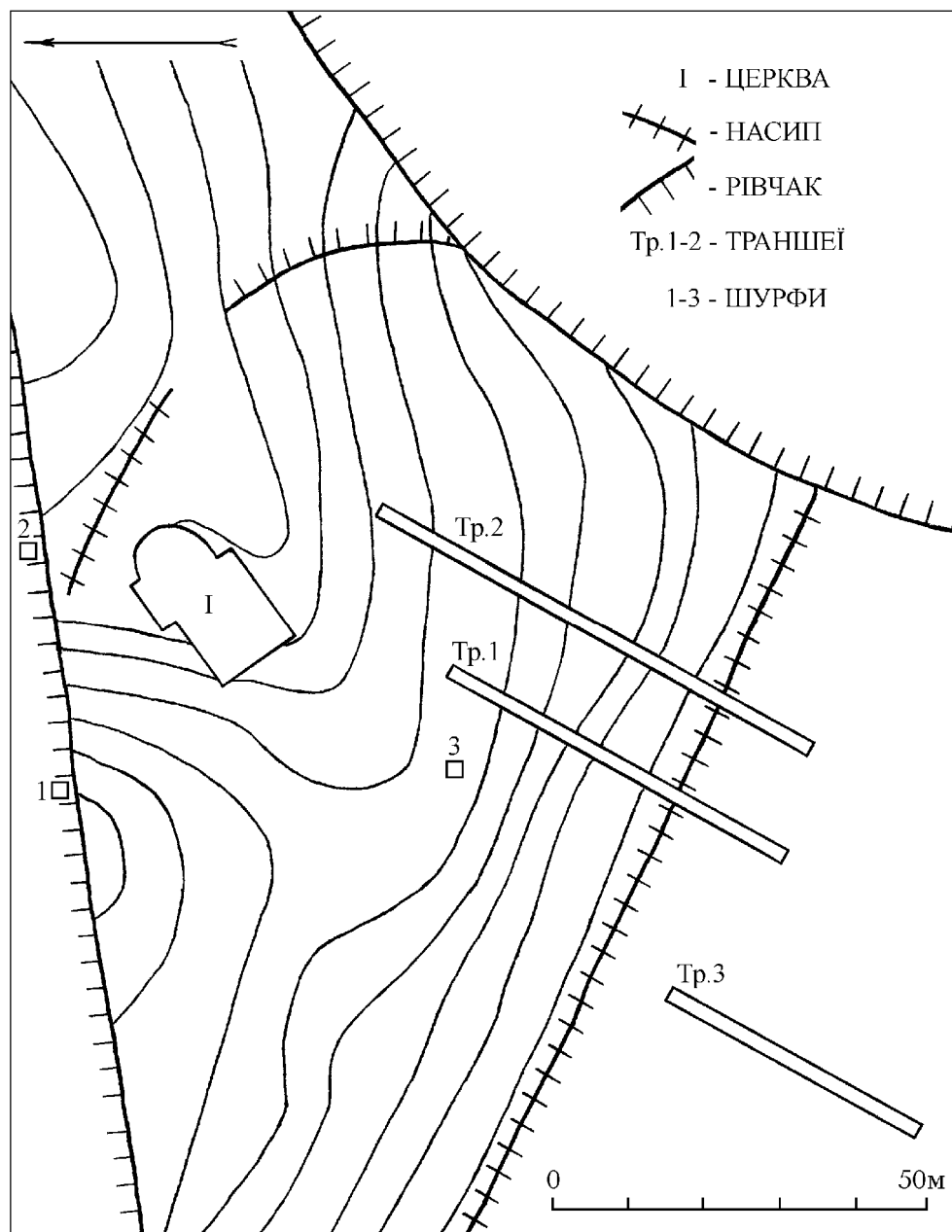

Рис. 2. Ужгород (Горяни). Ситуаційний план розміщення поселення в урочищі Ротонда.

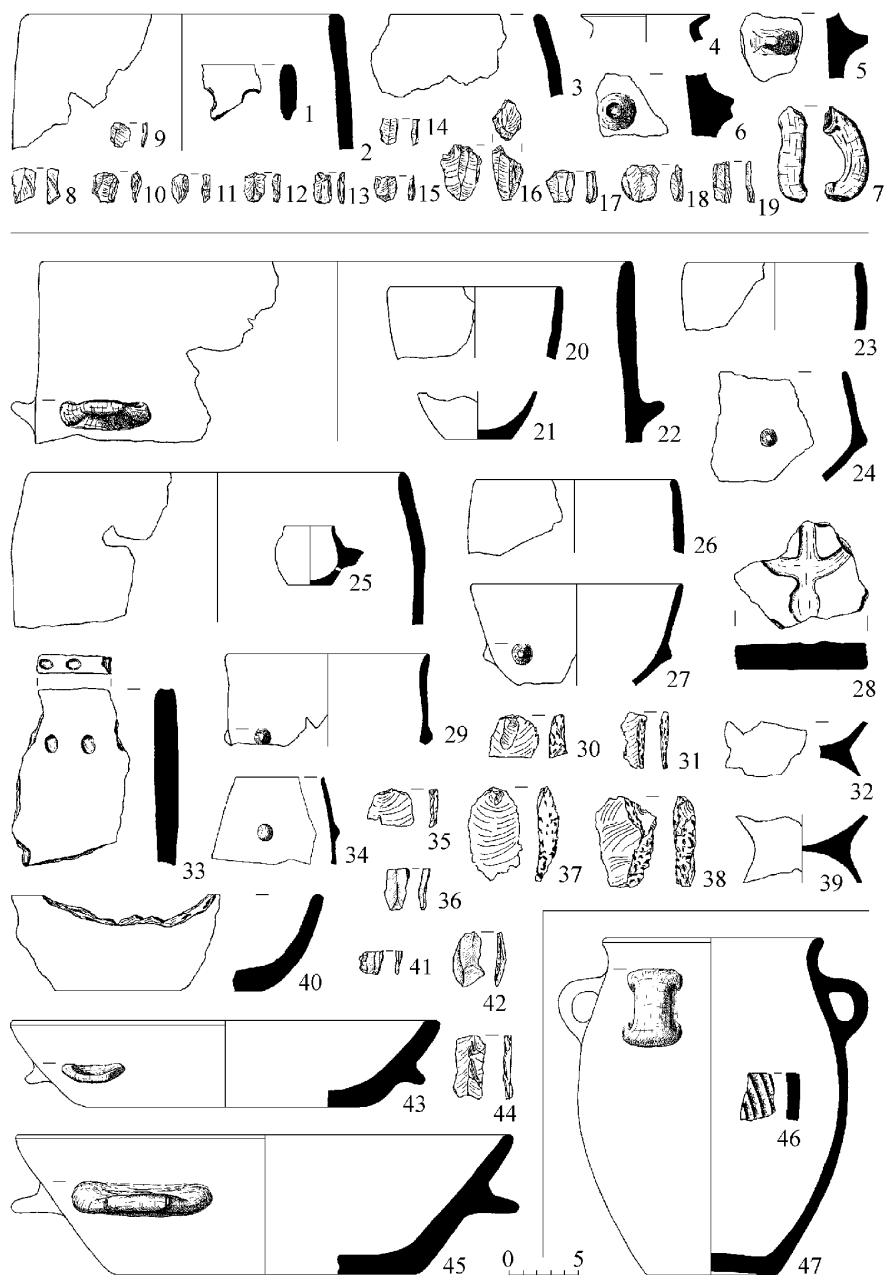

Рис. 3. Ужгород (Горяни). Урочище Ротонда.
Інвентар з неолітичного (1–45) та гальштатського (46–47) горизонтів.

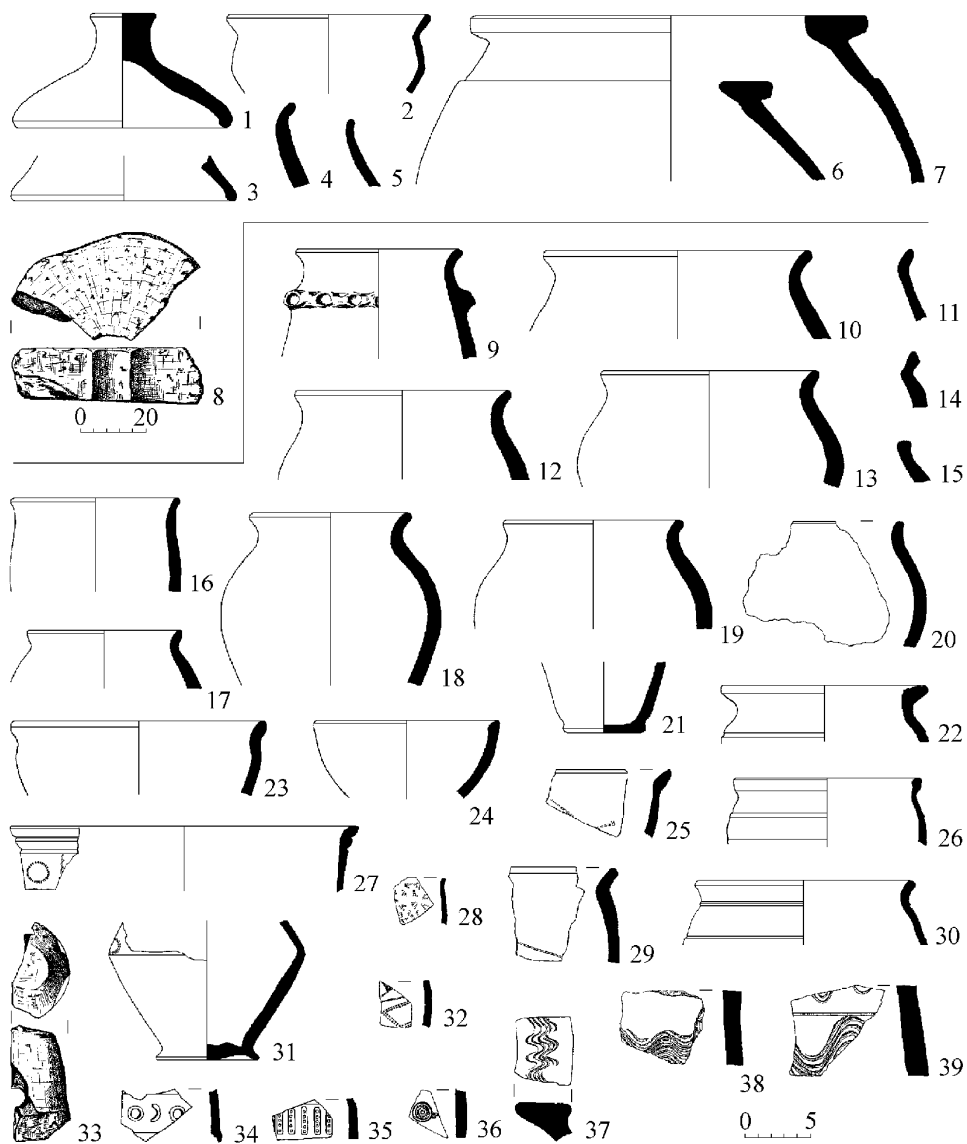

Рис. 4. Ужгород (Горяни). Урочище Ротонда.
Інвентар з горизонту пізньоримського часу.

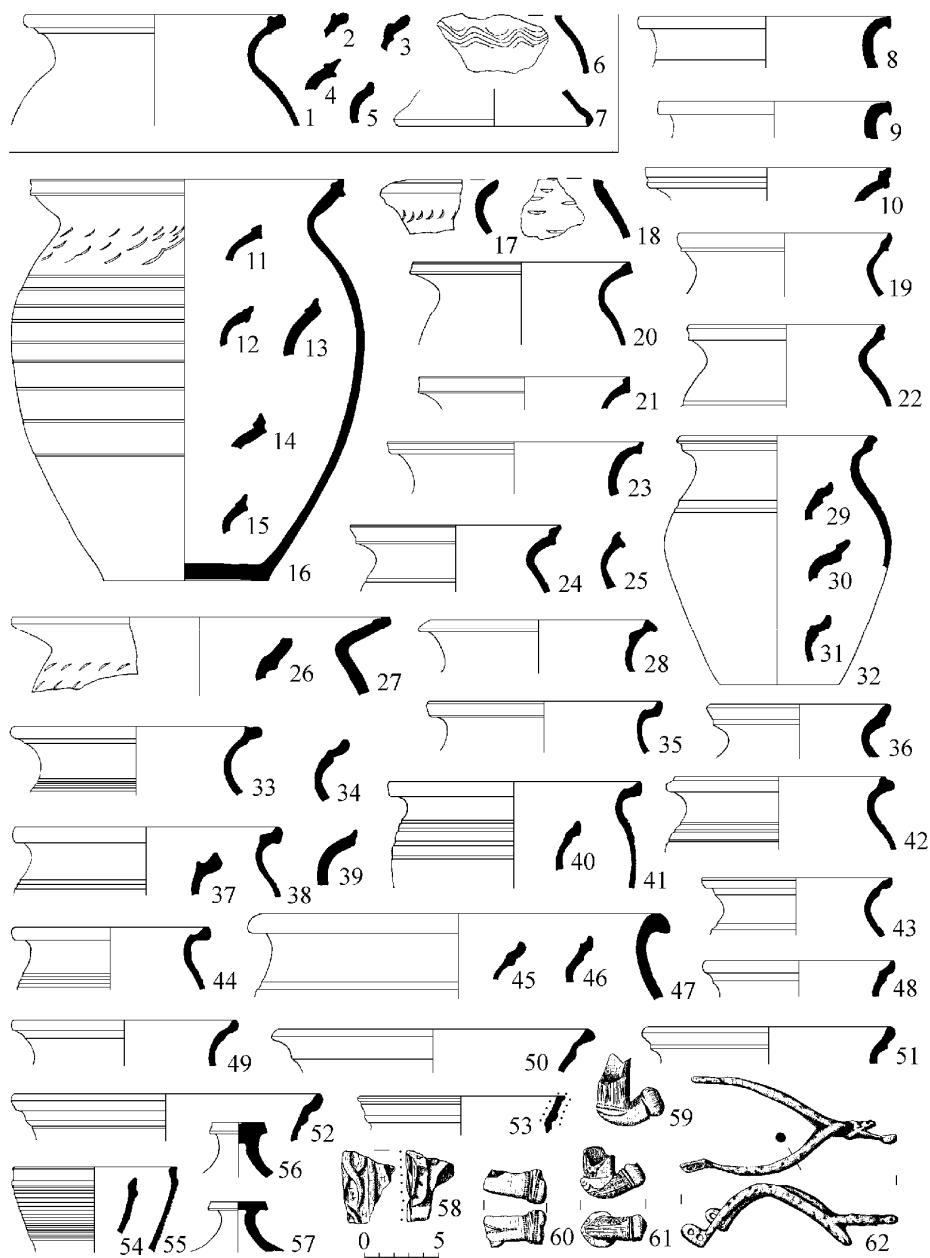

Рис. 5. Ужгород (Горяни). Урочище Ротонда. Інвентар з горизонтів епохи середньовіччя та нового часу.

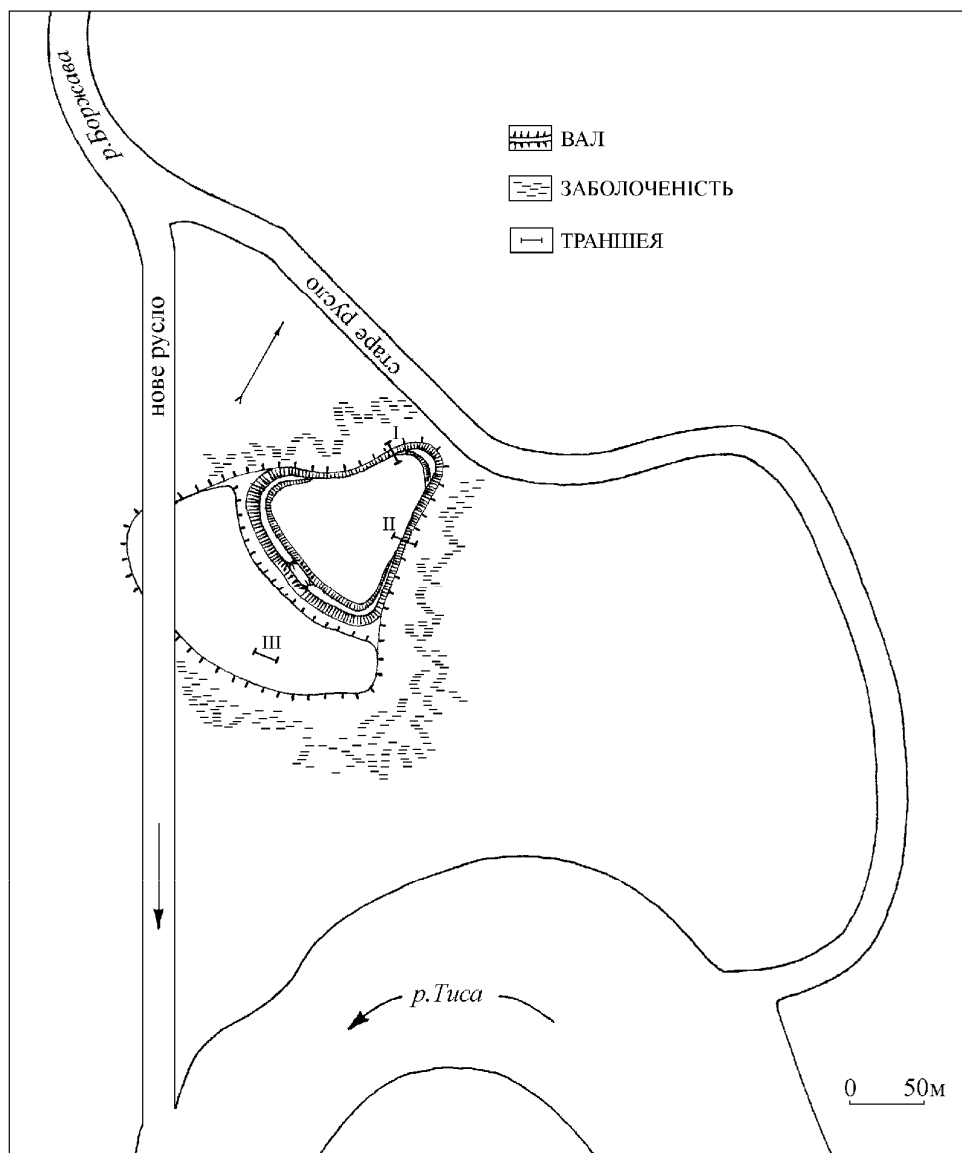

Рис. 6. Варієво. Ситуаційний план розміщення городища Боржава (за П. Раппопортом та І. Боною, з позначенням досліджень 2005–2006 рр.).

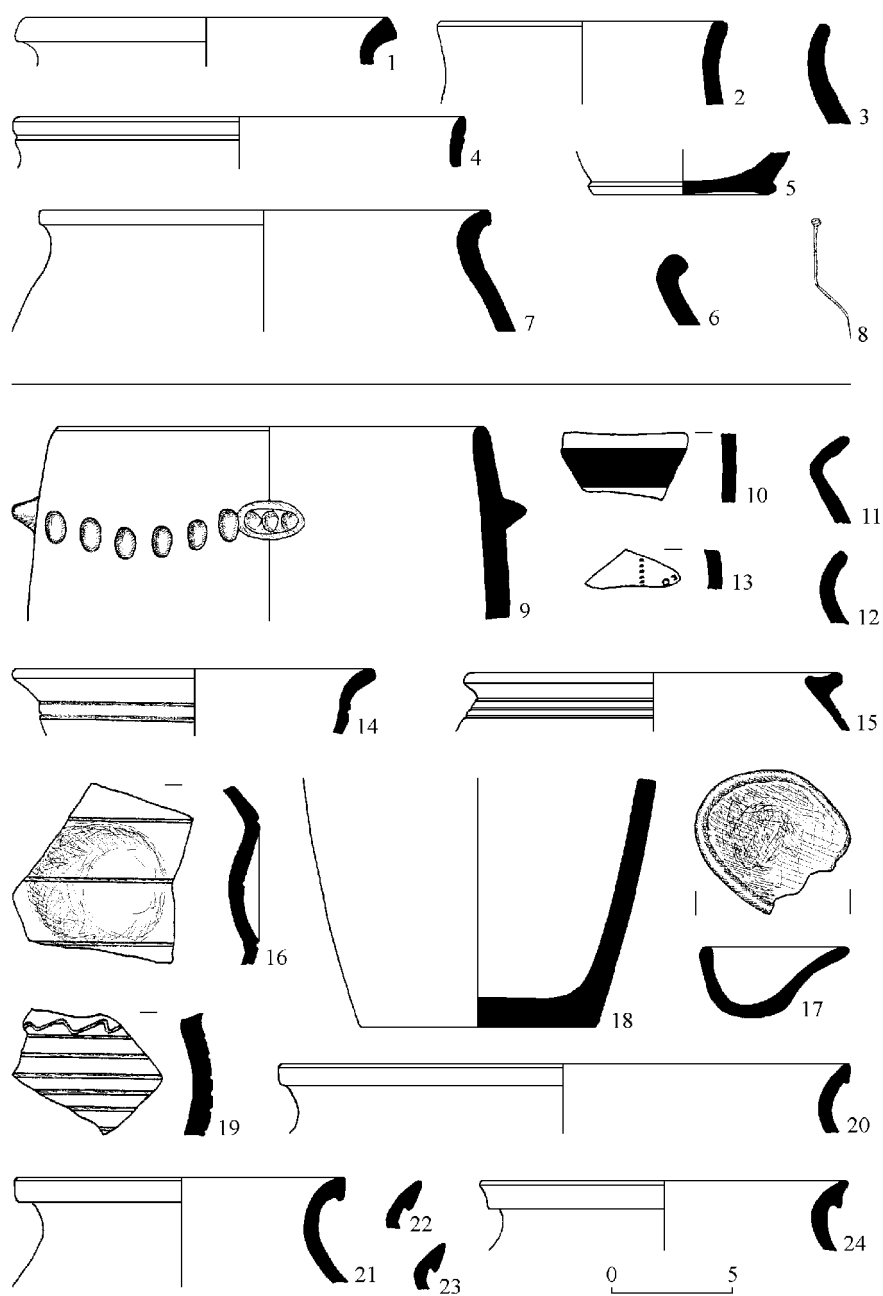

Рис. 7. Варієво. Інвентар з розрізу валу 2005 р. (траншея I):
 1–8 – горизонт I; 9–24 – горизонт II.

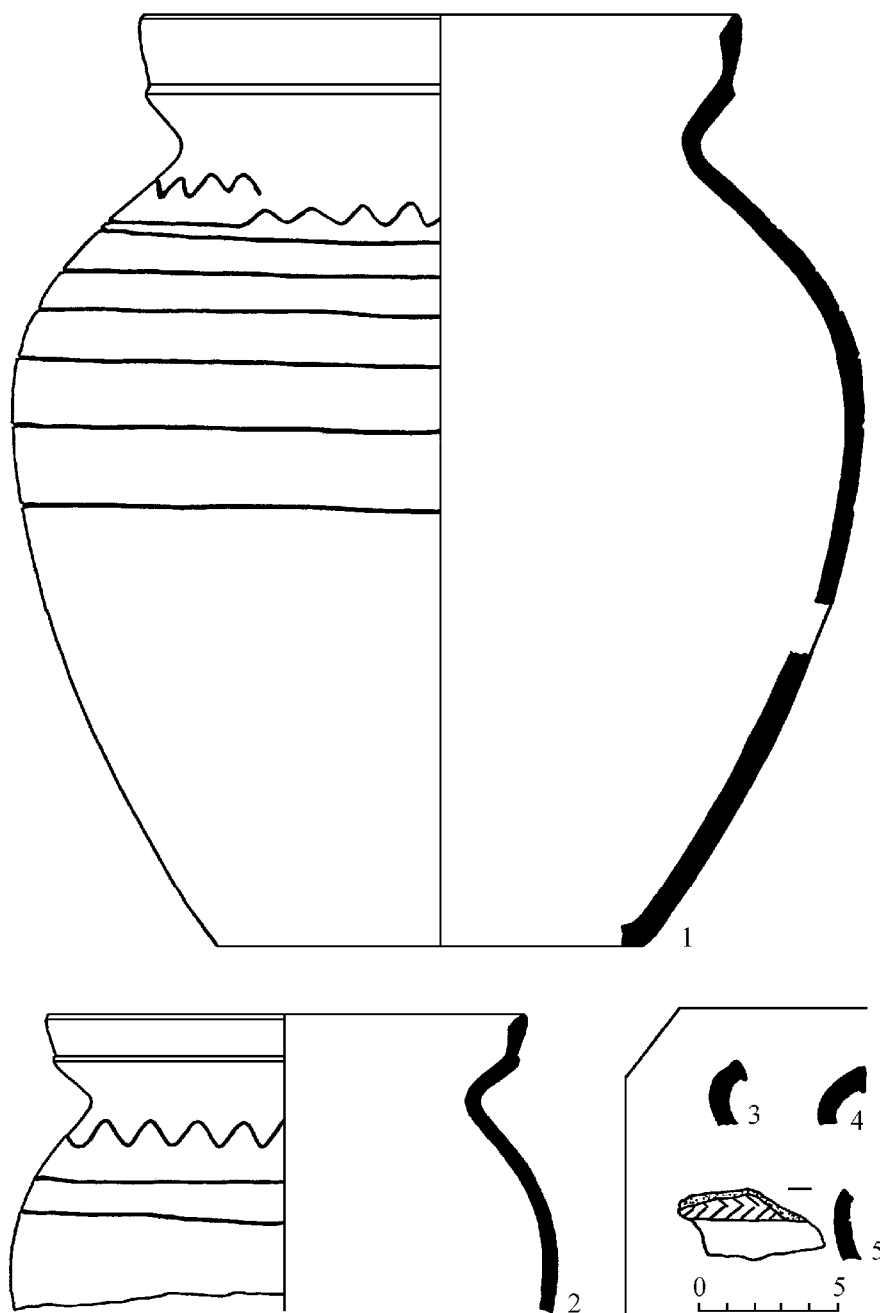

Рис. 8. Варієво. Кераміка з розрізу валу 2006 р. (траншея II):
1–2 – горизонт знищення городища; 3–5 – заповнення валу.

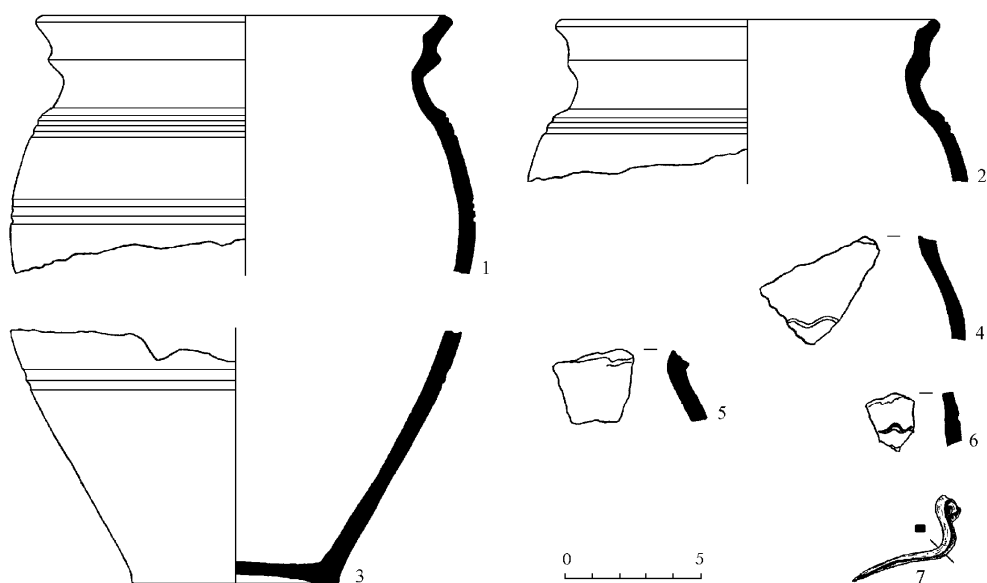

Рис. 9. Виноградів. Замок Канків. Інвентар з шурфа 4.

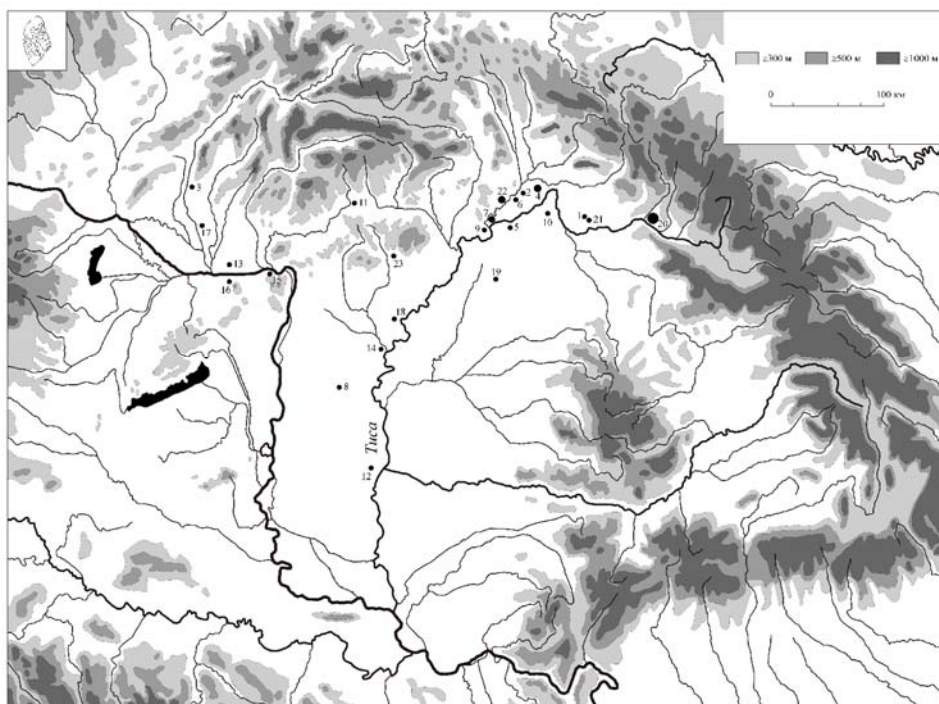

Рис. 10. Карта розповсюдження арабських дирхемів X ст. у Карпато-Дунайському ареалі: 1 – Берегово (Буча); 2 – Бодрогвеч; 3 – Глоговець; 4 – Добра; 5 – Ібрань; 6 – Карош; 7 – Кенезль; 8 – Кечкемет; 9 – Кіштокай; 10 – Пап; 11 – Прша; 12 – Сегед; 13 – Сілаш; 14 – Сольнок; 15 – Сомод; 16 – Тата; 17 – Твирдошовце; 18 – Тисашной; 19 – Хайдудорог; 20 – Хустський р-н; 21 – Чома; 22 – Шарошпоток; 23 – Егер.

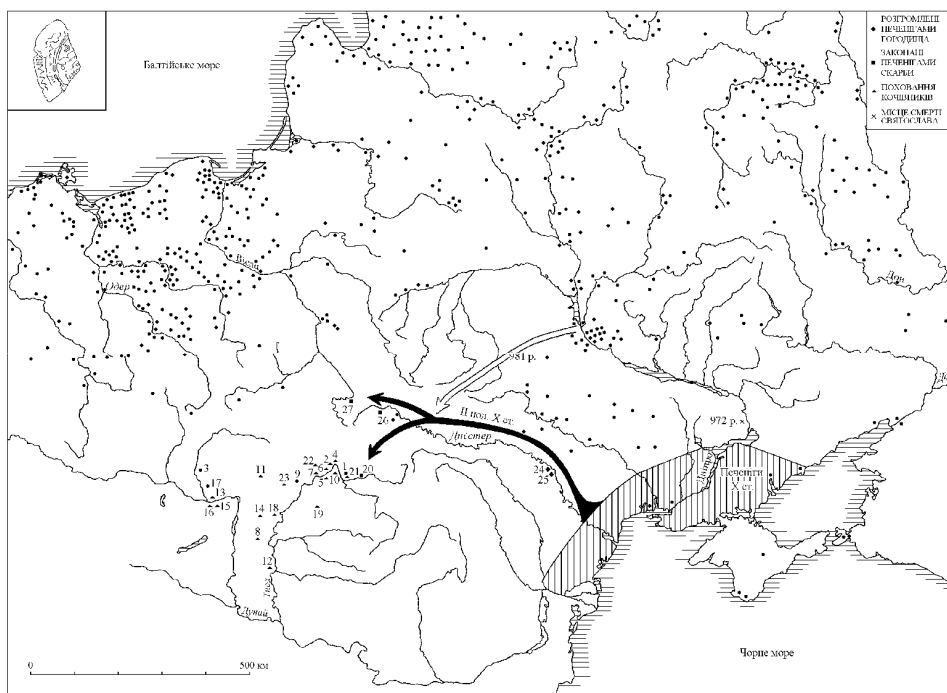

Рис. 11. Карта розповсюдження арабських дирхемів в Європі (за Ч. Балінтом) з конкретизацією пунктів, пов’язаних з рухом печенігів з Північного Причорномор’я до Карпатського басейну в другій половині X ст.: 1 – Берегово (Буча); 2 – Веч; 3 – Глоговець; 4 – Добра; 5 – Ібрань; 6 – Карош; 7 – Кенезльо; 8 – Кечкемет; 9 – Кіштокай; 10 – Пап; 11 – Прша; 12 – Сегед; 13 – Сілаш; 14 – Сольнок; 15 – Сомод; 16 – Тата; 17 – Твирдошовце; 18 – Тисашной; 19 – Хайдудорог; 20 – Хустський р-н; 21 – Чома; 22 – Шарошпоток; 23. Егер; 24 – Алчедар; 25 – Екімауци; 26 – Галич; 27 – Перемишль.

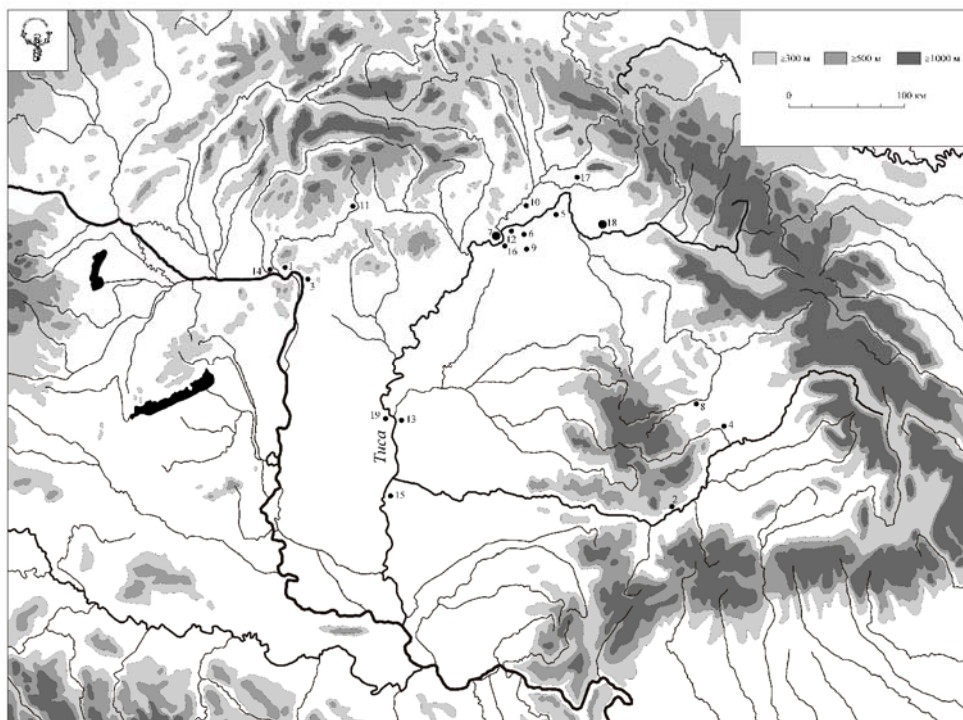

Рис. 12. Карта розповсюдження завушниць екімауцького типу в Карпато-Дунайському ареалі: 1 – Бесоб; 2 – Бландіана; 3 – Вац-Хейткаполна; 4 – Гимбаш; 5 – Дьогє; 6 – Ібрань; 7 – Кіштокай; 8 – Клуж; 9 – Ніредьхаза; 10 – Нодькевешд; 11 – Прша; 12 – Саболч-Вонтотопарт; 13 – Сентеш-Сентласло; 14 – Соб; 15 – Терекканіжа; 16 – Тисаберцел; 17 – Ужгородський р-н (?); 18 – Чома; 19 – Чонград.

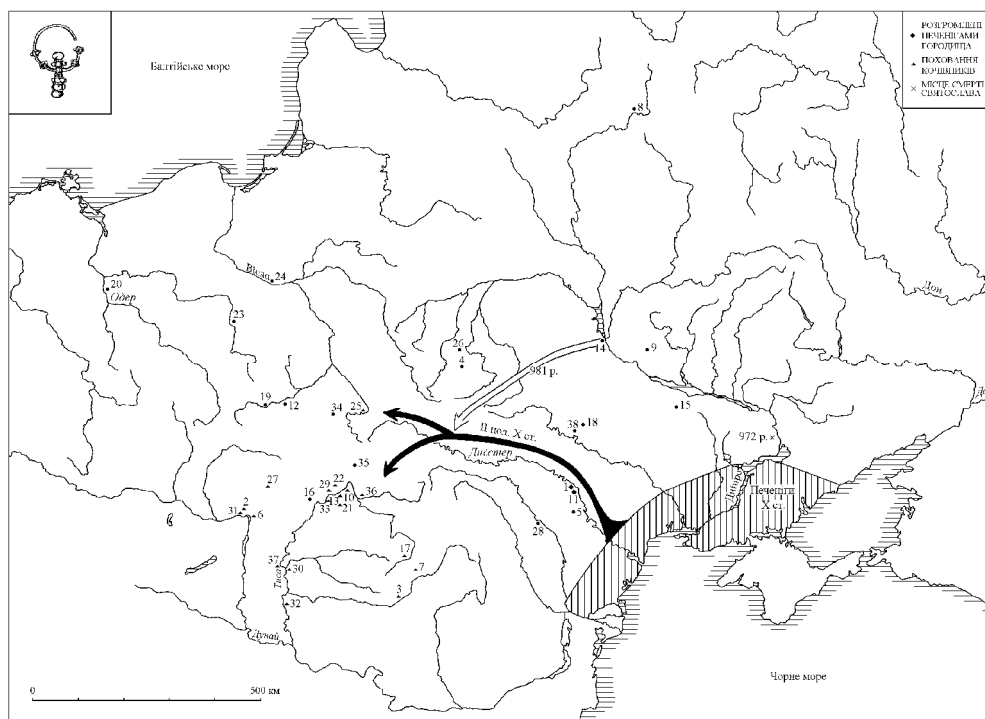

Рис. 13. Карта розповсюдження завушниць екімауцького типу в Європі: 1 – Алчедар; 2 – Бесоб; 3 – Бландіана; 4 – Борщевка; 5 – Бранешти; 6 – Вац-Хейткаполна; 7 – Гимбаш; 8 – Гньоздово; 9 – Деніс; 10 – Дьогє; 11 – Екімауци; 12 – Завада Ланскоронска; 13 – Ібрань; 14 – Київ; 15 – Кіровоград; 16 – Кіштокай; 17 – Клуж; 18 – Копіївка; 19 – Краків; 20 – Лісовек; 21 – Ніредьхаза; 22 – Нодькевешд; 23 – Олесниця; 24 – Осниця; 25 – Перемишль; 26 – Пересопниця; 27 – Прша; 28 – Редукені; 29 – Саболч-Вонтотопарт; 30 – Сентеш-Сентласло; 31 – Соб; 32 – Терекканіжа; 33 – Тисабєрцел; 34 – Тшиниця; 35 – Ужгородський р-н (?); 36 – Чома; 37 – Чонград; 38 – Юрковці.

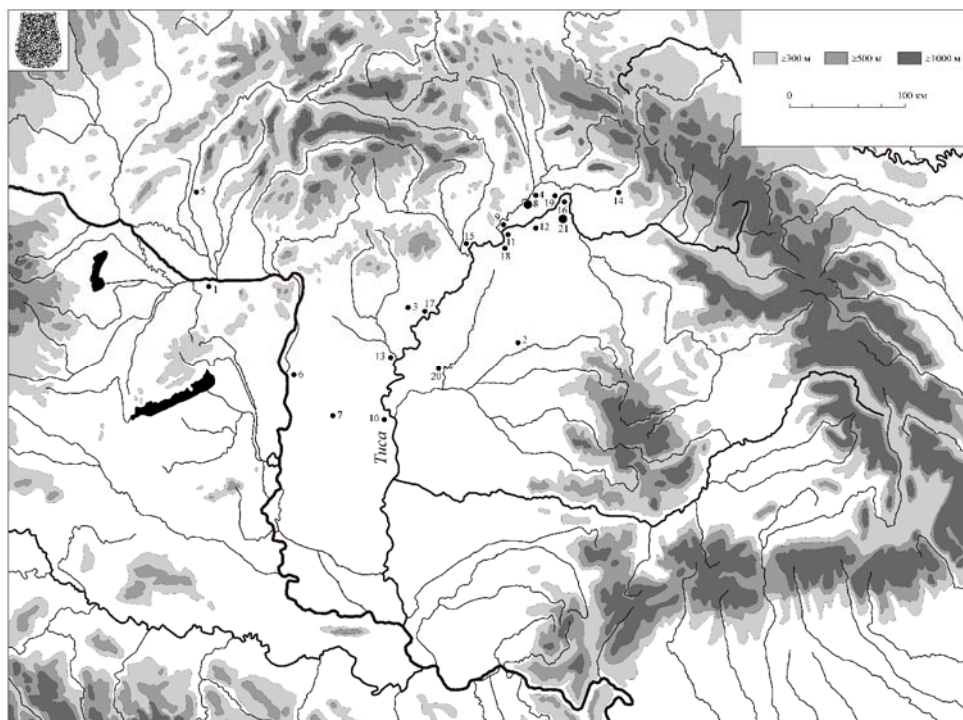

Рис. 14. Карта розповсюдження сумочних блях типу Веч у Карпато-Дунайському ареалі:

- 1 – Бана; 2 – Баранд; 3 – Бешеньотелек; 4 – Бодрогвеч;
 5 – Глоговець; 6 – Дунавече-Фегередьгаз; 7 – Іжак; 8 – Карош; 9 – Кенезльо;
 10 – Кішкунфеледьгаза; 11 – Ракамаз; 12 – Район Реткьоз; 13 – Сольнок;
 14 – Свалява; 15 – Тарцал; 16 – Тисабездед; 17 – Тисанана; 18 – Тисаеслар;
 19 – Тужер; 20 – Туркеве; 21 – Еперейшке.

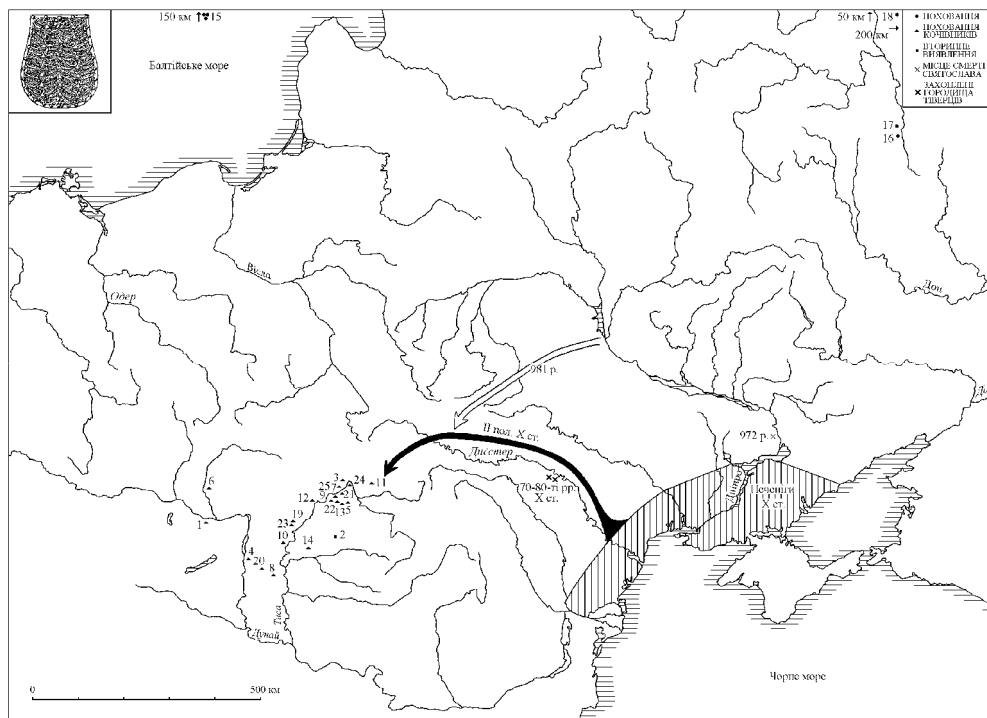

Рис. 15. Карта розповсюдження сумочних блях типу Веч в Європі: 1 – Бана; 2 – Баранд; 3 – Бодрогвеч; 4 – Дунавече-Фегередьгаз; 5 – Еперейшке; 6 – Глоговец; 7 – Карош; 8 – Кішкунфельдгаза; 9 – Ракамаз; 10 – Сольнок; 11 – Свалява; 12 – Тарцал; 13 – Тисабездед; 14 – Туркеве; 15 – Бірка; 16 – Крюково-Кузне; 17 – Паново; 18 – Веселово; 19 – Бешеньотелек; 20 – Іжак; 21 – Кенезльо; 22 – Тисаеслар; 23 – Тисанана; 24 – Тужер; 25 – Реткьозберенч.

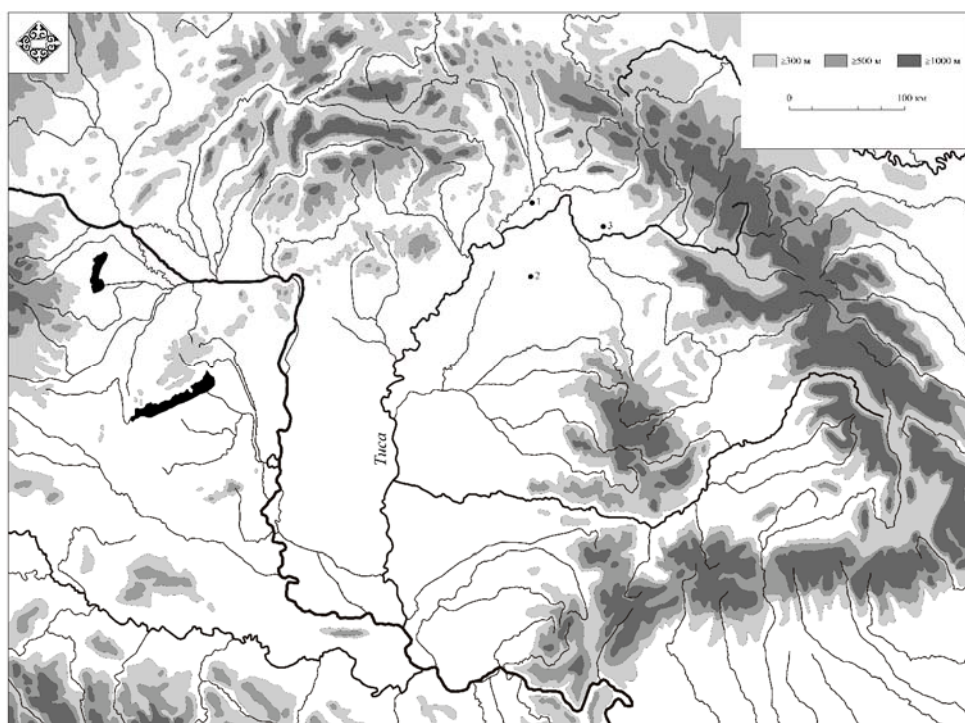

Рис. 16. Карта розповсюдження застібок чернігівського типу в Карпато-Дунайському ареалі: 1 – Стреда над Бодрогом; 2 – Уйфегертьо; 3 – Чома.

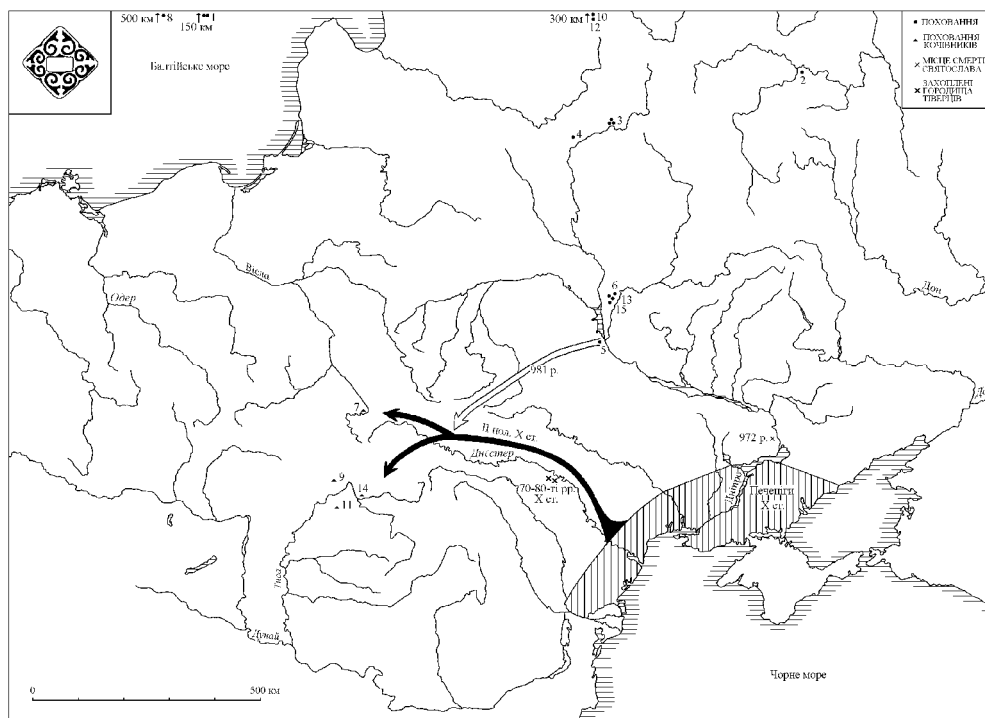

Рис. 17. Карта розповсюдження застібок чернігівського типу в Європі: 1 – Бірка; 2 – Боркі; 3 – Гньоздово; 4 – Іваново; 5 – Київ; 6 – Новий Білоус; 7 – Перемишль; 8 – Рьоста; 9 – Стреда над Бодрогом; 10 – Сязнега; 11 – Уйфегертьо; 12 – Чемічино; 13 – Чернігів; 14 – Чома; 15 – Шестовиці.

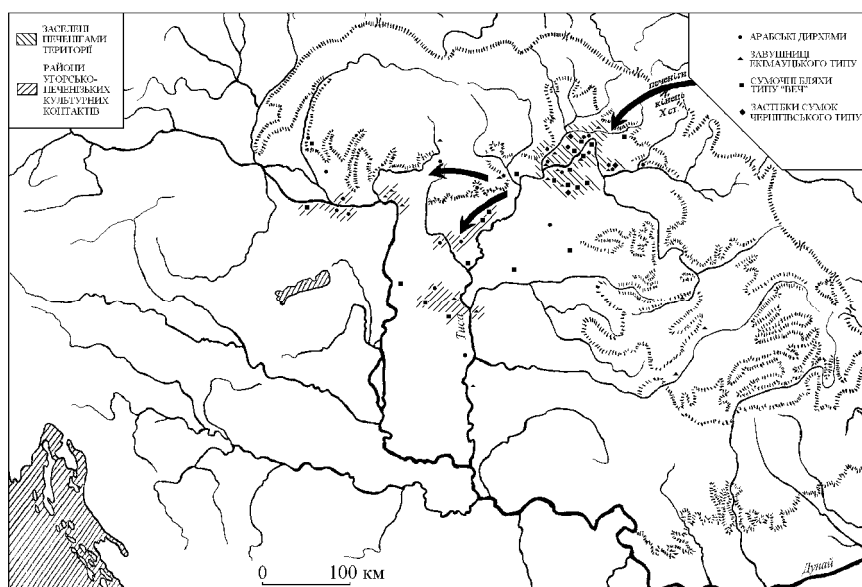

Рис. 18. Локалізація печенігів у Карпатському басейні.

**“УСТРЕМИШАСЯ ЧЕРЕСЪ ГОРЫ ВЕЛИКИЯ И ПОЧАША ВОЕВАТИ НА
ЖИВУЩАЯ ТУ СЛОВЪНИ...”: К ВОПРОСУ О СЕВЕРНОМ ПУТИ
ПЕРЕСЕЛЕНИЯ УГРОВ ЗА КАРПАТЫ**

И. А. Прохненко

*Ужгородский национальный университет
пл. Народная, 3, г. Ужгород, 88000*

На сегодняшний день среди памятников Верхнетисского региона X в. выделена значительная группа кочевнических погребений, получившая в историографии название древностей периода обретения уграми “новой Отчизны”. Конкретизация датировки захоронений номадов и маршрута их проникновения в регион позволила поставить под вопрос их племенную принадлежность и подвергнуть сомнению устоявшееся в научной литературе мнение о продвижении угров Алмоша через Верецкий перевал.

Ключевые слова: Верхнее Потисье, угры, печенеги, номады, городище, погребение.

**“RUSHED OVER THE GREAT MOUNTAINS AND STARTED FIGHTING SLAVS
WHO LIVED THERE...”: THE PROBLEM OF THE NORTHERN WAY OF
HUNGARIAN MIGRATION OVER THE CARPATHIANS**

I. Prohnenko

*Uzhgorod National University
Narodna Sq., 3, Uzhgorod, 88000*

Considerable group of nomadic burials has been identified nowadays among the monuments of Upper Tisza region of X century AD. In historiography this group received the name of the Hungarian antiquities of “Conquest of the motherland” period. The dating of nomadic burials and the way of their penetration into the region allow affiliation of these burial complexes with Pechenegs instead of Hungarians. It makes possible to argue the widespread opinion about the move of Almos Hungarians over the Verecky path.

Key words: Upper Tisza region, Ugrs, Pechenegs, nomads, fortified settlement, burials.

*Статья надійшла до редколегії 14. 03. 2013
Прийнята до друку 26. 04. 2013*